

КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ ЯК ДЖЕРЕЛО РЕЦЕПЦІЙ ІСТОРИЧНИХ ОБРАЗІВ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Стаття присвячена дослідженню інтерпретації історичних образів у козацьких літописах і творчості Т. Шевченка. Охарактеризовано вплив літописів на літературу ХІХ ст., зокрема на творчість Т. Шевченка; визначено спільні теми, мотиви та образи. Представлено порівняльний аналіз інтерпретації історичних образів у контексті двох літературних епох – Бароко і Романтизму.

Ключові слова: козацькі літописи, інтерпретація, образ, Тарас Шевченко.

Статья посвящена исследованию интерпретации исторических образов в казацких летописях и творчестве Т. Шевченко. Дана характеристика влияния летописей на литературу ХІХ века, в частности на творчество Т. Шевченко; определено общие темы, мотивы и образы. Представлено сравнительный анализ интерпретации исторических образов в контексте двух литературных эпох – Бароко и Романтизма.

Ключевые слова: казацкие летописи, интерпретация, образ, Тарас Шевченко.

The article is devoted to historical character's interpretation in Cossacks' chronicles and Taras Shevchenko's works researching. The monuments' influence on the ХІХ-th century literature, especially on Taras Shevchenko's works, is characterized; common themes, motifs and characters are identified. The comparative analysis of historical characters' interpretation in the two literary epochs', Baroque and Romanticism, context is represented.

Key words: Cossacks' chronicles, interpretation, character, Taras Shevchenko.

Українське письменство ХІХ ст. органічно виросло і розвинулось із кращих надбань літературної спадщини попередніх віків. Пам'ятки давньої української літератури стали підґрунтям, основою творення нової української писемності. Ідеї, мотиви, образи письменники перших десятиліть ХІХ ст. запозичували зі старої літератури, піддаючи їх творчому осмисленню, пов'язаному із "функціонуванням письменства у певному культурно-історичному періоді" [5, 320]. Таким чином, образи давньої української літератури знайшли своє відображення і можливості розвитку в письменстві ХІХ ст., тобто стали джерелом рецепцій та інтерпретацій.

Вітчизняні дослідники неодноразово наголошували на рецептивному характері української літератури. І. Франко відмічав безперервність у процесі її розвитку і не відмежовував давню українську літературу від нової. М. Грушевський також доводив генетичну спорідненість давньої української літератури зі "старою" культурою і літературою у своїй "Історії української літератури". Генетичні зв'язки між давнім і новим письменством – одне з центральних питань у літературознавчій діяльності С. Єфремова. На такій особливості літератури, як її повторюваність, наступність, тяглість літературних традицій наголошував академік В. Перетц, який влучно зазначив: "Письменник завжди залежить від своїх попередників... Поет охоплює частини зробленого до нього і часто з уламків сприйнятих вражень будує за новим планом будівлю своєї творчості" [8, 116]. Таким чином, вчений підтверджує думку про міметичність літератури.

Неодноразово Д. Чижевський наголошував на рецептивності в українській літературі. Так, оцінюючи значення епохи бароко, говорить, що "вся українська поезія та белетристика користується як джерелами бароковими історіографами: Шевченко будує "Гайдамаків" на "Історії Русів", Куліш у "Чорній раді" – на Граб'янці тощо" [10, 332–333]. Відповідно, образи у творах теж піддаються рецепції.

Одним із ключових у сучасному шевченкознавстві було і залишається питання про історичні джерела літературної і мистецької спадщини Т. Шевченка, їх роль у формуванні поглядів митця на історію, зв'язок з історико-літературними традиціями у процесі становлення нової української літератури. Дослідження інтерпретації історичних образів у козацьких літописах [Самовидця (1846), Величка (1848 та далі), Грабянки (1854), "Історії Русів" (1846)] і творчості Т. Шевченка розкриває окремі аспекти їх еволюції, дає змогу визначити чинники, які зумовили особливості їх творення у різні літературні епохи. Новизна статті полягає у тому, що вперше представлено порівняльний аналіз інтерпретації історичних образів у козацьких літописах і творчій спадщині Т. Шевченка, проаналізовано їх динаміку і змінність. Мета і завдання статті полягають у дослідженні впливу козацьких

літописів на творчість Т. Шевченка, а також особливостей історичних образів, аналізі їх еволюції та динаміки.

Роль історичних матеріалів, зокрема українських літописів XVII–XVIII ст., у творчості Т. Шевченка неодноразово поставала у центрі досліджень вітчизняних літературознавців, серед яких І. Франко, М. Рильський, О. Білецький, М. Возняк, Л. Кошова, В. Щурат, М. Марченко, Я. Дзира та ін. Сам письменник у творах раннього періоду (1838–1843) згадує про джерела їх написання у примітках або ж передмовах до них, посилаючись на "Историю Малой России..." Д. Бантиш-Каменського, праці М. Маркевича, "Історію Русів", історичні пісні та думи, розповіді свого діда (наприклад, у поемі "Гайдамаки"). Значну кількість відомостей дослідники мали змогу почерпнути з його щоденника та переписки з О. Бодянським, М. Погодіним та ін.

Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького дала поштовх до написання багатьох літературних творів, особливе місце серед яких посідають літописи, створені безпосередньо після історичних подій з єдиною метою – зберегти для нащадків пам'ять про важливі сторінки історії, свідками яких були автори або ж про які вони багато чули від очевидців, а також презентувати власну оцінку подій. Саме так виникли загальновідомі літописи Самовидця, Грабянки, Величка та "Історія Русів". Їх автори обстоювали права і вольності українського козацтва, які обмежила царська Росія, автономію українського народу. Зберігались і поширювались вони у рукописних списках, зачасти анонімних або ж підписаних псевдонімами, що викликало згодом багато суперечок стосовно авторства творів. Але саме літописи наприкінці XVII – початку XIX ст. відіграли значну роль не лише у формуванні суспільно-політичної, історичної думки, а й у становленні української літератури, ставши джерелом тем, мотивів та образів. І. Франко писав, що "з літературного погляду се було явище дуже цінне; здібне будити запал у широких масах народу; аж у XIX віці ми побачили його значення для національного відродження і формування наших політичних ідеалів" [9, 331–332]. Д. Чижевський, характеризуючи літературу перших десятиліть XIX ст., зокрема епоху Романтизму, зазначав: "Коли видання творів народної поезії до певної міри підтримують діяльність романтичних поетів, постачаючи їм теми, мотиви та знайомлячи їх із народним світоглядом і засобами народної поезії, то ще більше значення мають праці історичні, які, по-перше, розкривають перед українським читачем хоча й неповний та недостатньо освітлений образ минулого України" [10, 415]. Серед таких праць дослідник називає "Историю Малой России..." Д. Бантиш-Каменського, історичні праці М. Маркевича, "а головне – видання літописів – "Історії Русів" (1846), Самовидця (1846), Величка (1848 та далі), Грабянки (1854)..." [10, 415].

Після закінчення Академії мистецтв Т. Шевченко повернувся в Україну, де з 1845 р. починає працювати у Київській тимчасовій комісії для розбору давніх актів, що дало йому можливість студіювати історію України і ділитися своїми знаннями зі співвітчизниками. Формуванню історичних поглядів сприяло і товаришування з М. Максимовичем, П. Кулішем, О. Бодянським, М. Костомаровим, М. Іванишевим, членами Кирило-Мефодіївського братства, до якого він теж входив. Вивчення історичних документів, першоджерел, пам'яток, огляд місць, де відбувалися описані події, стало джерелом багатьох його літературних і художніх творів. Із 1845 р. Київська археографічна комісія, у складі якої працював поет, починає видавати історичні українські пам'ятки (до цього вони перебували у рукописних варіантах), у тому числі й козацькі літописи.

Аналіз творчої спадщини митця дає можливість стверджувати, що саме літописи XVII–XVIII ст. залишили глибокий слід у його поетичній спадщині. На думку С. Єфремова, світоглядні основи Т. Шевченка сформувалися під впливом Святого Письма, творів Г. Сковороди та літописів, серед яких він, зокрема, відзначив "Історію Русів". Літературознавець твердо переконаний у впливі на його творчість давньої української літератури і зазначає, що увесь цей пласт матеріалу Т. Шевченко по-своєму осмислював та інтерпретував, "часто залишаючи поза себе те, що було йому за зразок, або ж викликало думки й образи" [1, 207]. Д. Чижевський, осмислюючи творчість поетів-романтиків, зазначав, що "окреме значення має романтика для зображення історії в поезії. [...] минуле романтичний письменник хоче бачити насамперед у його власному, своєрідному забарвленні; з іншого боку, в усьому минулому він бачить повні сенсу ступені розвитку" [10, 409].

Завдяки О. Бодянському Т. Шевченко ознайомився з козацькими літописами, зокрема, з особливо цікавим для нього літописом Величка, перебуваючи у Москві у 1844–1845 рр. Вагоме значення мала не лише робота в архівах вченого, а й його розповіді як відомого на той час історика і славіста. Результатом студіювання літопису Величка в О. Бодянського у 1844 р. стало написання поезії "Чигрине, Чигрине", де одразу впадає в очі текстуальна близькість художніх образів, настроїв, мотивів. Автор літопису описує свої враження від мандрівки Україною: "Я побачив, що фортеці, які траплялися нам на шляху у військовому поході [...] одні стоять малолюдні, інші зовсім спорожніли – розруйновані, зарослі землею, запліснявілі, обсажені бур'яном і повні лише черв'їв, і зміїв, й усякого гаддя, що там гніздиться. Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям просторі тогочасні україно-малоросійські поля й розлогі долини, ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера. [...] Надивився я того всього, що кажу, порожнього й мертвого, повболівав серцем і

душею – бо ж зробилася пустою ця красна колись і переповнена всілякими благами земля, частка вітчизни нашої україно-малоросійської, і впали в незвідь посельці її, славні предки наші!" [2, 97]. Подібна картина зображена у поезії Т. Шевченка після його мандрівки Україною: "...заснула Вкраїна, / Бур'яном укрилась, цвілю зацвіла, / В калюжі, в болоті серце прогноїла / І в дупло холодне гадюк напустила, / А дітям надію в степу оддала" [11, 179]. Сумними мотивами пронизано увесь твір, але, на відміну від Величка, автор сподівається, що "встане / Правда на сім світі" [11, 180].

Літопис Величка є основою й інших творів Т. Шевченка: "І мертвим, і живим, і ненарожденним...", "Великий льох", "Заступила чорна хмара та білу хмару", "Юродивий", "Іржавець", "Три літа", "За байраком байрак" та ін. Таким чином, козацькі літописи, а не їх інтерпретації – стали джерелом рецепцій тем, мотивів і образів Шевченкової поезії.

Вони були особливо дорогими для митця тому, що відповідали його історичним, суспільно-політичним поглядам, допомагали "зрозуміти та змалювати сенс та значення минулих епох народного життя", адже поет бачив у минулому "не лише самих героїв, а й суспільство, маси, народ" [10, 410]. Навіть перебуваючи у засланні, він просить Варвару Рєпніну, Осипа Бодяньського надіслати йому тексти літописів, із якими він був уже знайомий, акцентуючи увагу на "Історії Русів" та літописі Величка, які цікавили найбільше.

Аналіз історичних джерел поетичної спадщини Т. Шевченка дає можливість стверджувати, що навіть у ранній період творчості автор не ідеалізував минуле України, як стверджують деякі дослідники, а ставився до нього свідомо і критично, адже з першоджерел мав повне уявлення про історичні періоди і діячів, котрих зображував у своїх творах. Так, він прославляє народних ватажків, керівників селянсько-козацьких повстань, їх героїчні жертвні вчинки в ім'я Батьківщини: Івана Золотаренка, Івана Богуна, Северина Наливайка, Григорія Лободу, Івана Підкову, Якова Остряницю, Тараса Трясила та ін.; Максима Залізняка та Івана Гонту – очільників Коліївщини. Героїзм цих історичних постатей змальовано в історичних піснях, думах, а також у літописах, але особливо сильного звучання він набуває у творах Т. Шевченка, який усвідомлював мету їх діяльності та її значення для долі народу та інтерпретував ці образи по-своєму, тому і закликав у поемі "Гайдамаки": "Згадайте праведних гетьманів..." [11, 81], називаючи "славного" Богдана, Остряницю, Наливайка, Богуна. Жалкує поет, що їх нема, а значить нікому боронити Україну. Тугою за Гетьманщиною, за "червоними жупанами" пронизані поезії "До Основ'яненка", "Чигрине, Чигрине".

У поезії "У неділеньку святую" Т. Шевченко говорить про Северина Наливайка як про "завзятого молодця, / Преславного запорож-

ця" [11, 412], який заслуговує на те, щоб бути гетьманом і піти на ляхів. Так і у літописі він постає як розумний, сміливий і розсудливий керівник, котрий знає, як побороти ворогів, як справжній патріот, який "дбав усіляко про відновлення колишнього устрою і ладу по містах і повітах, війною зруйнованих, про очищення церкви та духовенства, Унією заражених" [3, 121]. Гетьмани боролися за визволення українського народу, хоч їх справа і не була завершена. Т. Шевченко не дає власної однозначної оцінки їх діяльності, на відміну від літописців, які зображували їх постаті в залежності від власних ідеологічних переконань. Для нього вони залишаються символом боротьби за свободу, нескореності, волелюбності, підним прикладом для нащадків. Навіть образ Богдана Хмельницького не має у нього однозначно позитивного чи негативного трактування, він є суперечливим і має багато протиріч, адже в одних творах поет називає його "славним" і сумує з приводу того, що його вже нема серед живих, а в інших осуджує за союз із Московією.

Подорожуючи Україною у 1843–1847 рр., Т. Шевченко мав змогу ближче познайомитися з нащадками козацької старшини і гетьманів та оцінити їхню "любов" до закріпаченого українського народу. Звертаючись до літописних джерел, зокрема до літопису Величка, де найяскравіше зображено події XVII ст., митець вивчає діяльність їх прадідів і прослідковує причини звородніння. В оцінці їх діяльності Т. Шевченко спирався на загальнонародні цінності, на шкалу народної етики і моральності, основаної за принципом бінарних опозицій добра і зла. У поезії "Заступила чорна хмара" він маркує означенням "дурний" І. Самойловича, протиставляючи йому "славного" П. Дорошенка, "приборканого орла", якого дуже поважав і державотворчі починання якого поділяв. "Дурним" називає й І. Скоропадського, згадуючи його нащадків, одного з яких – П. Скоропадського – автор знав: "Оце ледащо. Щирий пан, / Потомок гетьмана дурного / І презавзятий патріот" [11, 378] – і підсумовує: "Кругом паскуда! / Чому ж його так не зовуть? / Чому на його не плюють? / Чому не топчуть?" [11, 378]. І. Скоропадський міг лишити після себе лише таких нащадків – паразитів із гнилою душею. Негація у ставленні до постатей Самойловича та Скоропадського простежується і у другій частині літопису Самовидця, і у літописі Грабянки (у свою чергу, П. Дорошенка автор осуджує як безбожника, винного у сплюндруванні України), і у Величка. Як зазначає Самовидець, це "попович" "зразу барзо покорним і до людей ласкавим бил, але як уж розбогатіл, барзо гордий стал не тилко на козаков, але і на стан духовний" [7, 144]. Особлива увага зацентована на духовній убогості гетьмана: "Прийшовши до него, старшина козацкая мусіли стояти, ніхто не сиділ, и до двора жеби не йшол з жадною палицею; также и духовенство священници, хочай

би який значний, мусіл стояти непокритою головою" [7, 144–145]. В інтерпретації Т. Шевченка козацька старшина у поезії "І мертвим, і живим..." не що інше, як "раби, подножки, грязь Москви, / Варшавське сміття" [11, 269], а в кінці вірша підсумовує: "Так от як кров свою лили / Батьки за Москву і Варшаву, / І вам, синам, передали / Свої кайдани, свою славу!" [11, 270].

Відповідно, у літописі Самовидця спостерігаємо негативне змалювання образів І. Виговського, П. Тетері, В. Золотаренка, Децика, О. Гоголя та інших козацьких ватажків, у діяльності яких переважали егоїстичні інтереси, а не державні. Симпатизує козацьким проводирям Я. Сомку, І. Золотаренку, І. Богуну. Ставлення до І. Брюховецького двояке: одне до обрання його гетьманом, тоді літописець дає перевагу Я. Сомку, а інакше після обрання – прихильне, але приховане (зокрема, прихильно описує повстання гетьмана супроти Москви). Добре ставлення до Івана Мазепи, високо оцінено політику Б. Хмельницького, описано його як людину, вождя, полководця, який не цурався простого народу і боровся за його інтереси. У свою чергу, у Грабянки гетьман Б. Хмельницький зображений як національний герой. Ставлення Грабянки до І. Виговського неприхильне, як і до І. Золотаренка, І. Брюховецького, а до М. Пушкаря, Я. Сомка, І. Самойловича, С. Палія – позитивне. І. Мазепа для літописця – "злохитрий". Як бачимо, така оцінка не збігається з Шевченковою, що в черговий раз доводить осмислення митцем історичних джерел та інтерпретацію історичних образів відповідно до власних поглядів, цілей, ідеалів, переконань та ідейного спрямування творів.

Оцінка діяльності гетьманів та козацької старшини Самійлом Величком залежала від їх ставлення до України, її народу, національних інтересів. Так, Я. Сомка, І. Брюховецького, П. Суховія, Д. Многогірного засуджує за те, що "старе право козацьке" скасовували заради власних бажань і амбіцій, провадили міжусобні війни і проливали багато крові; порядок в Україні тримався за Хмельницького і за Сагайдачного; І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетерю називає "виродками нашої вітчизни", які прагнули єдиного – влади, за неї і боролися, згубивши велику кількість козацьких життів. Автор з палкою прихильністю ставить до Визвольної війни Б. Хмельницького, але засуджує змагання його наступників, адже ті руйнували державу. Аналогічно інтерпретує ці ж образи і Т. Шевченко, у якого патріотично-визвольна поезія мала потужне звучання.

Трагізмом сповнена постать І. Мазепи у поетичних творах Т. Шевченка, зокрема у поемі "Іржавець". Усвідомлюючи подвійні стандарти Московії, гетьман збагнув усю небезпеку становища України, усю критичність ситуації і пристав до Карла XII, сподіваючись, що цей крок дасть свободу від Росії. Але його починання увінчалися наглою поразкою. Т. Шевченко не дає коментарів і оцінок його діяльності, на

відміну від інших гетьманів, окреслюючи лише невірноваженість його натури, внутрішню напругу, боротьбу поглядів. Подібне ставлення до образу цього гетьмана зустрічаємо і у Грабянки, який подає коротку оповідь про повстання І. Мазепи і наголошує, що він "змінив", а "не зрадив", маючи на увазі зміну одного протектора на іншого. Загалом же автори літописів по-різному виражали своє ставлення до гетьмана, що визначалося їх суспільно-політичними поглядами. У Самовид- ця воно позитивне, у Грабянки, навпаки, негативне. Самійло Величко гетьмана І. Мазепу називає Макиавеллі, "хитрим лисом", який прийшов до влади і перейняв усі багатства Івана Самойловича, а будучи гетьманом, державний скарб "на своя приватній и послушній расходи и подарунки несчадно употреблял и истощевал" [6, 360], своїх підданих селян безжально визискував.

На думку Ю. Коваліва, оцінка Т. Шевченком діяльності гетьманів "не збігається із загальновідомим іконічним стереотипом, сформованим завдяки історикам та політикам. При зіставленні таких портретів впадає у вічі їх різюча відмінність, ніби йдеться про зовсім інших людей. У такому разі часто версія Т. Шевченка обминається багатьма літературознавцями, бо, на перший погляд, вона видається надто вже упередженою, суб'єктивною" [4, 16].

Таким чином, козацькі літописи стали для Т. Шевченка першоджерелом написання багатьох поезій, творення образів історичних постатей, які знайшли власну інтерпретацію у творчості митця. Геній Т. Шевченка якраз і полягав в умінні творити неперевершені, небачені досі поетичні образи, які мали колосальну ідейну спрямованість і стояли недосяжно від первісних джерел. Його патріотично-визвольна поезія насичена духом волелюбства, бунтарства, героїчно-патріотичними ідеалами, самовідданістю, які були сформовані під впливом глибоких знань героїчних і водночас трагічних сторінок минулого України. Ця поезія стала виразником суспільно-політичних поглядів автора. Інтерпретація образів історичних осіб для Т. Шевченка – це можливість репрезентувати власне бачення проблем української державності, історії національної свідомості.

1. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – К., 1995.
2. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / Упоряд. та перекл.: В. Кречетень, В. Шевчук, Р. Іванченко. – К., 2006.
3. Історія Русів [Укр. перекл. І. Драча]. – К., 1991.
4. Ковалів Ю. "Іржавець" у гетьманській галереї Тараса Шевченка: випадковість чи закономірність // Шевченкознавчі студії / Ред. кол.: Григорій Семенюк (гол.) та ін. / Юрій Ковалів. – К., 2004. – Вип. 6.
5. Ковалів Ю. Рецепція // Літературознавча енциклопедія: У 2 т. / Юрій Ковалів. – Т. II. – К., 2007.
6. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.
7. Літопис Самовидця. – К., 1971.
8. Сліпушко О. Давньоукраїнський бестіарій (звірослов) / Оксана Сліпушко. – К., 2001.
9. Франко І. Зібрання творів: У 50 томах. – Т. 19 / Іван Франко. – К., 1976–1986.
10. Чижевський Д. І. Історія української літератури / Дмитро Чижевський. – К., 2008.
11. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – К., 1983.